

Iwona Wendreńska

Samowiedza jako przedmiot zainteresowań badawczych : problematyka oraz potrzeba dalszych badań

Nauczyciel i Szkoła 1 (4), 33-39

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Iwona WENDREŃSKA

Samowiedza¹ jako przedmiot zainteresowań badawczych. Problematyka oraz potrzeba dalszych badań

Wiedza o własnej osobie leży w kręgu zainteresowań wielu dyscyplin naukowych, wśród których należy wyróżnić niewątpliwie psychologię. Bowierni reprezentanci tej dziedziny, prowadząc badania nad genezą, rozwojem, strukturą samowiedzy a także jej rolą w życiu jednostki przyczynili się do kształtowania teorii samowiedzy.

Początkowo opracowania z tego zakresu zawierały jedynie teoretyczne rozważania. Przykładem mogą być prace W. Jamesa.² Wprawdzie wniosły one cenne spostrzeżenia do psychologicznej teorii samowiedzy, ale brakowało im empirycznego podłoża, gdyż badania doświadczalne z tego zakresu (zarówno w Polsce jak i zagranicą) liczą sobie dopiero kilkadziesiąt lat. Owe badania J. Kozielski dzieli na 3 grupy.³ Do pierwszej z nich zalicza badania nad genezą obrazu własnej osoby. Ich celem jest poznanie:

– czynników (biologicznych, społecznych i poznawczych) kształtujących samowiedzę;

– ewolucji sądów o sobie, a także

– ich dynamiki.

Podjęmowane są one najczęściej przez przedstawicieli psychologii rozwojowej, społecznej i wychowawczej. Przykładem mogą być badania nad obrazem

---

¹ Wielu badaczy zastępuje pojęcie samowiedza innymi, takimi jak: pojęcie własnego ja, autoportret, obraz własnej osoby, pojęcie ja (self – concept), system ja (self – system), orientacja w sobie. W nieniejszym artykule pojęcia te są stosowane dla zachowania terminologii używanej przez cytowanych autorów rozpraw. Zachowana jest również proponowana przez nich pisownia owych pojęć.

² Zob. np. W. James: The principles of psychology. New York 1890, tenże: Psychology the briefer course. New York 1910.

³ J. Kozielski: Psychologiczna teoria samowiedzy. Warszawa 1986, s. 20–21.

własnej osoby dorastającej młodzieży (a przede wszystkim nad czynnikami kształtującymi samoocenę uczniów), prowadzone przez L. Niebrzydowskiego.⁴

Z kolei problem rozwoju samowiedzy, a zwłaszcza samowiedzy uczniów w procesie kształcenia zajmują się m.in. T. Maciejewska oraz A. Berbeka.⁵ Wśród badań dotyczących rozwoju sądów o sobie należy wyróżnić eksperymenty: J. C. Dixona, M. Lewisa i J. Brooka dotyczące kształtowania się poczucia własnej odrębności fizycznej.⁶ Interesujących danych z tego zakresu dostarczyły badania I. Czesnokowej, S. Coopersmitha oraz L. B. Arnsa.⁷

Zagadnienie genezy i kształtowania się samowiedzy jednostki poruszają w swych pracach również: J. Koziellecki, H. Sowińska, Cz. Jankowski, Z. Ziarenko, E. Lipska-Jordan, A. Łypacewicz i inni.⁸

Druga z wyróżnionych przez J. Kozielleckiego grup obejmuje badania dotyczące struktury samowiedzy (złożoność i stopień integracji wiedzy o sobie, różnice między samoocenami i standardami, adekwatność obrazu własnej osoby, waga i pewność sądów osobistych, wpływ czynników środowiskowych i osobowościowych na strukturę samowiedzy). Do owej grupy należą prace psychologów osobowości, takich jak: Ch. Gordon, St. Gerstmann, W. Łukaszewski, J. Sadolska, Z. Włodarski i A. Hankała.⁹

W najliczniejszej, trzeciej grupie znajdują się opracowania na temat roli i funkcji wiedzy o sobie w życiu człowieka i wpływach regulujących jego działania zawodowe i osobiste. Opisywane przez autorów badania empiryczne (w tym szczególnie eksperymenty) dotyczą najczęściej korelatów samooceny (bądź poziomu samoakceptacji) oraz:

1) *Odporności na stres i lęku przed porażką.*

Z przeprowadzonych badań wynika, iż osoby o nieadekwatnej, niestabilnej samowiedzy obawiają się sytuacji trudnych i często nie potrafią sobie w nich poradzić.¹⁰

⁴ L. Niebrzydowski: O poznawaniu i ocenie samego siebie. Na przykładzie młodzieży dorastającej. Warszawa 1976.

⁵ T. Maciejewska: Kształtowanie samowiedzy i samooceny uczniów. „Życie Szkoły” 1981 nr 12, s. 48–51; A. Berbeka: O niektórych mechanizmach funkcjonowania samooceny w procesie kształcenia. „Ruch Pedagogiczny” 1984 nr 1, s. 7–14.

⁶ J. Koziellecki: op. cit., s. 234–235.

⁷ Tamże, s. 233–245.

⁸ J. Koziellecki: op. cit., s. 224–266; H. Sowińska i inni: Celc wychowania określając stosunek dziecka w średnim wieku szkolnym wobec samego siebie. „Życie Szkoły” 1979 nr 9, s. 11 E. Lipska-Jordan: Oddziaływanie wychowawcze a rozwój samowiedzy uczniów klas początkowych. „Życie Szkoły” 1987 nr 11, A. Łypacewicz: Spostrzeżenie siebie i innych. [w:] Ja i inni (red.) B. Jakubowska i inni. Warszawa 1987, 168 s.

⁹ Zob. Ch. Gordon: Self conceptions configurations of content. [w:] The self in social interaction. (red.) Ch. Gordon, K. J. Gergen. New York 1968; St. Gerstmann: Uwagi o pojęciu „orientacji w sobie”. „Psychologia Wychowawcza” 1979 nr 1, s. 2–13; W. Łukaszewski: Osobowość: struktura i funkcje regulacyjne. Warszawa 1974, 350 s.; J. Sadolska: Trafność samowiedzy a stałość dynamiki zachowania. „Psychologia Wychowawcza” 1988 nr 3, s. 270–276; Z. Włodarski, A. Hankała: Jestem człowiekiem i żyję wśród ludzi. Warszawa 1991, 256 s.

¹⁰ Zob. Np. T. Kocowski: Resitance to stress a personality factor. „Polish Psychological Bulletin”. 1970 nr 1, s. 25–30; J. Rcykowski: Obraz własnej osoby jako mechanizm regulujący postępowanie. „Kwartalnik Pedagogiczny” 1970 nr 3; A. Brzezińska, M. Kofta: Stabilność obrazu własnej osoby – odporność na stres i lęk przedogzaminacyjny. „Psychologia Wychowawcza” 1973 nr 5, s. 603–613; A. Frączek, M. Kofta: Frustracja i stres psychologiczny. [w:] Psychologia (red.): T. Tomaszewski. Warszawa 1977, s. 628–678.

2) *Postaw wobec innych ludzi i gotowości do zachowań prospołecznych.*

Stwierdzono między innymi, że obniżona samoocena może być przyczyną wielu zachowań sprzecznych z powszechnie akceptowanymi, natomiast wysoka samoocena czy samoakceptacja pozytywnie wpływa na postrzeganie innych ludzi oraz stosunki interpersonalne.¹¹

3) *Zadowolonia z życia.*

L. Niebrzydowski podkreśla, iż jedną z naturalnych potrzeb ludzkich jest osiągnięcie pełnej samoakceptacji oraz wysokiego poczucia własnej wartości i zazwyczaj ludzie zaspokajają ową potrzebę budując system pozytywnych sądów o sobie.¹² Przeciwnie stanowisko prezentuje A. Dodziuk. Jej zdaniem w naszym społeczeństwie pozytywne mówienie a nawet myślenie (!) o sobie samym jest uznawane za pychę, nietakt itp.¹³

Jakkolwiek owe stanowiska nie są ze sobą zgodne to jednak należy je uznać za słuszne, gdyż samowiedza jednostki zawiera pewne, zmienne elementy i dlatego, w zależności od okoliczności, dana osoba może wyrażać różne sądy o sobie.

4) *Funkcjonowania jednostki w rodzinie i innych grupach społecznych.*

Zauważono m.in., że osoby charakteryzujące się pozytywną samooceną łatwiej nawiązują kontakty interpersonalne, chętniej i efektywniej wykonują obowiązki wynikające z pełnionych przez nie funkcji w grupach społecznych.¹⁴

5) *Osiągnięć artystycznych.*

W badaniach wykazano także, iż wysoka samoocena wpływa korzystnie na odnoszenie sukcesów a wysokie osiągnięcia powodują kształtowanie się pozytywnej samooceny (sprężenie zwrotne).¹⁵

¹¹ Por. E. Hurlock: *Rozwój dziecka*. Warszawa 1961, 660s.; Z. Jucha, A. Rendecka, J. Żuraw: *Akceptacja siebie i jej związek z akceptacją innych*. „Psychologia Wychowawcza” 1971 nr 1, s. 469–494; E. Aronson: *Człowiek istota społeczna*. Warszawa 1987, s. 185–187; K. Skarżyńska: *Studia nad spostrzeganiem osób*. Warszawa 1987, ta sama: *Spostrzeganie ludzi*. Warszawa 1981, 394 s. P. Jurczyk: *Sytuacyjne obniżenie samooceny a gotowość do zachowań prospołecznych*. „Psychologia Wychowawcza” 1985 nr 5, s. 508–521; L. Niebrzydowski, K. Sztajncert: *Samoakceptacja a więzi interpersonalne dorastającej młodzieży*. „Psychologia Wychowawcza” 1988 nr 2, s. 130.

¹² Por. L. Niebrzydowski: *op. cit.*, s. 49.

Tego samego zdania są także przedstawiciele innych nauk, np.: J. Szczepański uważa, iż większość ludzi tworzy sobie dodatni obraz własnej osoby, który jest antidotum na wszelkie „dolegliwości” życiowe. (Zob. J. Szczepański: *Obraz samego siebie*. „Oświata i Wychowanie” 1988 nr 18, s. 15–19. Również S. Koczoń-Zurek zwraca uwagę na dążenie do osiągnięcia zadowolenia z samych siebie. (Por. S. Koczoń-Zurek: *Samoakceptacja zawodowa nauczyciela a jego nastawienia do zmian edukacyjnych*.) [w:] *Wybrane aspekty psychopedagogiczne przemian edukacyjnych w Polsce*. (pod. red.) W. Łuszczuk. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 1556, Katowice 1996 s. 541.

¹³ Zob. A. Dodziuk: *Pokochoać siebie*. Warszawa 1992, 159 s.

¹⁴ Zob. np.: B. Wojciszke: *Mechanizmy wpływu struktury „ja” na zachowanie*. [w:] *Poznawcze regulatory funkcjonowania społecznego*. (red.): J. Jarymowicz, Z. Smoleńska. Wrocław 1983, s. 58; L. Niebrzydowski: *Wiara w swoje możliwości i skuteczność działania (self-esteem)*. [W:] *Psychologia humanistyczna a wychowanie*. (red.): M. Łobocki. Lublin 1994, s. 45–46.

¹⁵ Por. A. Strzałocki: *Wybrane zagadnienia psychologii twórczości*. Warszawa 1969, 190 s.; A. Sękowski: *Osobowość a osiągnięcia artystyczne uczniów szkół muzycznych*. Wrocław 1989, s. 170.

Powyżej wymienione zostały tylko niektóre determinanty samooceny oraz poziomu samoakceptacji, jednakże nawet ten krótki przegląd wybranych badań nad funkcją regulacyjną samowiedzy i jej składników (w szczególności zaś samooceny i samoakceptacji) pozwala na sformułowanie następującego twierdzenia: wiedza jednostki o samej sobie w znacznym stopniu warunkuje postawy, aktywność jednostki, jej sukcesy i niepowodzenia.

Reasumując ten wątek rozważań należy zwrócić uwagę na fakt pomijania (celowego lub nie) pozostałych składników samowiedzy, podczas analizowania jej funkcji regulacyjnych. Wadę tę posiadają również badania socjologiczne. Koncentrują się one m.in. na społecznych, demograficznych i ekonomicznych determinantach samowiedzy¹⁶ oraz jej związku z funkcjonowaniem społecznym.¹⁷ Zainteresowanie socjologów owymi zagadnieniami jest uzasadnione, bowiem każdy z nas realizując stawiane mu przez życie, coraz to nowsze – a jednocześnie – trudniejsze zadania rozbudowuje swe doświadczenia życiowe, czyli wiedzę o otaczającym świecie oraz o samym sobie. Dzięki pełnionym rolom społecznym możemy sprawdzać, modyfikować a nawet (gdy zaistnieje tak potrzeba) budować od nowa naszą samowiedzę. Bez świadomości swych uzdolnień, umiejętności, motywacji, emocji nie byłibyśmy w stanie prawidłowo funkcjonować w tak skomplikowanej strukturze, jaką jest społeczeństwo.

Zależność wiedzy jednostki o własnej osobie od czynników socjologicznych akcentowali w swych rozprawach C. H. Cooley, G. Mead i H. S. Sullivan.¹⁸

Pierwszy z nich stał się twórcą teorii „jaźni odzwierciedlonej”. Uważał on, że „... w bardzo wielkiej i interesującej klasie przypadków społeczne odniesienie przyjmując formę dość wyraźnego wyobrażenia własnego Ja. [...] Tego rodzaju społeczne ja może być nazwane «ja odzwierciedlonym» lub zwierciadłem samego siebie”.

„Każdy jest lustrem dla drugiego z nas,
Popatrz w nie – ujrzysz swą twarz...”

Zdaniem C.H. Cooleya dzięki wyobraźni możemy postrzegać w umysłach innych ludzi pewne myśli dotyczące naszego wyglądu, zwyczajów, zachowań, charakteru itp. a zgromadzona w ten sposób wiedza wywiera na nas różnoraki wpływ (m.in. reguluje nasze funkcjonowanie społeczne).

Mimo, iż owa koncepcja posiada określone pozytywne elementy (zaakcentowanie wpływu opinii społecznej na zasób i treść wiedzy o sobie danej (jednostki) trudno ją zaakceptować, gdyż zgodnie z nią obraz własnej osoby jest zmienny procesualny i brakuje w nim stałych, skryształizowanych obszarów.¹⁹

¹⁶ Cyt. za: T. Newcomb, R. Converse, R. Turner: *Psychologia społeczna*. Warszawa 1970, s. 160; E. Lipska-Jordan: op. cit., s. 620; J. Koziński: op. cit., s. 226.

¹⁷ Zob. np.: A. Kołodziej: *Rola grup społecznych i osób znaczących w procesie przystosowania społecznego jednostki*. „Psychologia Wychowawcza” 1973 nr 2, s. 173–181; A. Kołodziej: *Poziom samoakceptacji a spostrzeganie postaw rodzicielskich*. „Psychologia Wychowawcza” 1974 nr 2, s. 220–225.

¹⁸ Cyt. za: T. Newcomb, R. Converse, R. Turner: op. cit., s. 160; E. Lipska-Jordan: op. cit., s. 620; J. Koziński: op. cit., s. 226.

¹⁹ Por. J. Koziński: op. cit., s. 225; E. Lipska-Jordan: op. cit., s. 620.

Uwzględniając niedostatki tejże koncepcji G. Mead a następnie H. S. Sullivan podjęli próby jej rozwinięcia i udoskonalenia.²⁰

Poza tym koncepcja lustrzanego odbicia stała się teoretyczną podstawą badań empirycznych, m.in. eksperymentów prowadzonych przez S. F. Miyamoto i S. M. Dornbuscha. W wyniku owych badań ustalono, że samoocena jest w dużym stopniu uzależniona od ocen formułowanych przez inne osoby. Stwierdzono też, iż najsilniej na samoocenę wpływa sąd wyrażany przez większość grupy dokonującej owego wartościowania. A zatem wyniki tychże jak również innych²¹ badań potwierdzają założenia koncepcji C. H. Cooleya i jego następców.

Jednakże zarówno koncepcja lustrzanego odbicia, jak i rozwijające się na jej podstawie badania empiryczne nad determinantami samowiedzy budzą pewne wątpliwości, gdyż uwzględniają one jedynie:

- cechy demograficzne jednostki;
- jej pochodzenie materialne;
- sytuację rodzinną;
- pełnione przez nią role społeczne;
- presje, naciski grupowe, społeczne itp.

Podsumowując dotychczasowe rozważania należy podkreślić, że badania socjologiczne wnoszą wiele do teorii wiedzy na temat własnej osoby, jednakże ich mankamentem (tak jak badań psychologicznych) jest to, iż są one planowane oraz przeprowadzane zgodnie z zasadą „tu i teraz”²², ponieważ osoby badane są przedstawicielami pewnego kręgu – „tu” i żyją w określonym czasie – „teraz”. Dlatego konieczna jest analiza uzyskanych wyników badań wzbogacona wnioskami płynącymi z badań historycznych i międzykulturowych.

Zdaniem francuskiego pisarza A. Malraux'a „... kultura jest tym, co sprawiło, że człowiek jest czymś innym, niż przypadkowym wydarzeniem w przyrodzie...”²³

Jest ona śladem istnienia każdego z nas. Bowiem wszyscy w określony sposób ją tworzymy. Jednak owa zależność nie jest jednostronna, ponieważ kultura także nas kształtuje (określając zasady współżycia w grupie, pożądane zachowania i działania, ideały osobowe, kryteria ocen etycznych i moralnych. Oczywiście nie oznacza to, iż wszyscy ludzie wznastający w danym kręgu osobowym są identyczni. Natomiast można wysunąć tezę, że posiadają wiele wspólnych cech np. sposób spostrzegania i znajomości otaczającej rzeczywistości, innych ludzi czy własnej osoby.

W społeczeństwach pierwotnych, indywidualne cechy danej jednostki decydowały o jej pozycji wśród współplemieńców oraz o przydzielanych jej zadaniach.

²⁰ Zob. J. Koziolcecki: op. cit., s. 226; E. Lipska-Jordan: op. cit., s. 620.

²¹ Jak podaje J. Koziolcecki przeglądu badań o tej tematyce dokonał R. C. Wylie w pracy zatytułowanej: *The self - concept: theory and research on selected tropics*. (Zob. J. Koziolcecki: op. cit., s. 23).

²² *Ibidem*, s. 23.

²³ Zob. *Myślę więc jestem... Aforyzmy, maksymy, sentencje*. (oprac.) Cz. J. Głenkwic. Opole 1986, s. 220.

Zatem kryterium oceny i samooceny była przydatność tej osoby dla całej zbiorowości. W związku z tym samowiedza ówczesnych ludzi była ograniczona pod względem jakościowym.

Również w innych kulturach nieantropocentrycznych, w których na pierwszym planie znajduje się świat zewnętrzny lub Bóg, wiedza jednostki o własnej osobie jest niewielka. Potwierdzeniem powyższego spostrzeżenia są wyniki badań historycznych i międzykulturowych prowadzonych m.in. przez J. S. Kona,²⁴ G. De Vosa, W. E. Lamberta i O. Kilinberga oraz A. Łurę.²⁵ Bowiem wykazały one, iż środowisko zewnętrzne oraz epoka, w której żyje jednostka mają wpływ na strukturę i treść samowiedzy jednostki.

Jak już wspomniano badania historyczne i międzykulturowe umożliwiają poznanie oraz porównywanie samowiedzy ludzi żyjących w różnych miejscach i czasach. Jednakże dokładna analiza tego problemu nie byłaby możliwa bez wzbogacenia uzyskanych wyników informacjami na temat ewolucji języka, a zwłaszcza terminów i zwrotów służących do samoopisu.

Według O. Barfielda,²⁶ który prowadził badania nad historią terminów prepsychologicznych i psychologicznych w języku angielskim, rozwój słownictwa tego typu był możliwy dzięki Reformacji. Bowiem w wielu ówczesnych rozprawach naukowych czy utworach literackich podkreślana jest wyższość istoty ludzkiej nad innymi organizacjami żywymi wyróżniająca się zdolnością poznawania świata i siebie samej.²⁷

To renesansowe zainteresowanie człowiekiem niewątpliwie przyczyniło się do rozwoju określeń potrzebnych do samoopisu. Dalsza ewolucja słownictwa tego typu była i jest ściśle powiązana z ciągłym bogaceniem się wiedzy człowieka na temat własnej osoby. Z drugiej strony wzrost zasobu owego słownictwa wciąż ułatwia konstruowanie systemu informacji o sobie.

Wszystkie zaprezentowane dotychczas badania umożliwiły zgromadzenie wiedzy niezbędnej dla rozwoju teorii samowiedzy. Jednakże charakteryzują się pewną fragmentarycznością. Warto by było wzbogacić je bądź nadać im bardziej interdyscyplinarny charakter. I tak w przyszłości można by było rozszerzyć zainteresowanie zagadnieniem samowiedzy u pedagogów, filozofów, teologów oraz przedstawicieli nauk medycznych (przede wszystkim psychiatrów). Bowiem wiedza o własnej

²⁴ Por. J. S. Kon: *Odkrycie „ja”*. Warszawa 1987, s. 110.

²⁵ Cyt. Za J. Koziolcecki: *op. cit.*, s. 25–27, 141 i in.

²⁶ Zob. J. Koziolcecki: *op. cit.*, s. 29.

²⁷ Przykładem mogą być prace G. Bonatii da Forli oraz F. Petrarki. (Podobno za: B. Suchodolski: *Narodziny nowożytnej filozofii człowieka*. Warszawa 1958, s. 99). Według wszelkiego prawdopodobieństwa terminy służące do samoopisu pojawiły się w języku polskim mniej więcej w tym samym okresie, co w innych językach. Można je spotkać w pracach M. Smotryckiego i opracowaniach słownikowych z tego okresu. (Cyt. Za: J. Koziolcecki: *op. cit.*, s. 29).

osobie, ze względu na swą złożoność strukturalną i treściową wymaga całościowego, interdyscyplinarnego spojrzenia na nią. Dlatego też np. andragodzy i gerontolodzy powinni wspólnie podejmować badania w celu uzyskania informacji na temat dynamiki obrazu własnej osoby u starszych ludzi. Brakuje również opracowań ukazujących znaczenie samowiedzy nauczycieli w interakcjach między nauczycielami a uczniami. Wprawdzie zagadnienie to częściowo badali A. Miałkowska-Rejner, A. Witkowska, K. Doroszevska, S. Bartel, Zb. Zaborowski oraz S. Koczoń-Zurek.²⁸ Jednakże brak dotąd opracowania, które by całościowo ukazywało regulacyjną funkcję samowiedzy w jego interakcjach z uczniami oraz w procesie kształcenia w ogóle. Brakuje także wnikliwych badań nad związkiem samowiedzy nauczyciela klas początkowych z kształtowaniem się samowiedzy jego uczniów. Warto by było także podjąć badania nad samowiedzą zawodową nauczycieli. Interesującym problemem badawczym mógłby być obraz własnej osoby nauczycieli studiujących zaocznie. Być może należałoby również więcej uwagi poświęcić zagadnieniu ewolucji samowiedzy nauczycieli w trakcie ich pracy zawodowej.

W związku z przedstawionym wcześniej postulatem dotyczącym podejmowania całościowych, interdyscyplinarnych badań nad wiedzą o własnej osobie, może zrodzić się pytanie: dlaczego w ostatniej części powyższego artykułu akcentuje się potrzebę prowadzenia badań jedynie nad samowiedzą nauczycieli?

Otóż jak wynika z przytoczonych badań, patrzymy na siebie przez pryzmat drugiego człowieka a równocześnie oceniamy innych przez pryzmat własnej osoby (owe sprzężenie zwrotne szczególnie uwidacznia się w relacji nauczyciel–uczeń). Dlatego też wyjaśnienie związków między samowiedzą uczestników tego spotkania jakim jest proces kształcenia, ich zachowaniami i wzajemnymi reakcjami może stanowić postawę zrozumienia między nimi.

Poza tym należy podkreślić, iż celem niniejszego artykułu było ukazanie problematyki wiedzy o sobie podejmowanej w dotychczasowych badaniach a także zwrócenie uwagi na określone (co nie oznacza, że jedyne) możliwości podejmowania prób badawczych z tego zakresu.

²⁸ Zob. A. Miałkowska-Rejner: *Preferencje celów wychowawczych*. Warszawa 1981, 158 s.; A. Witkowska: *Wpływ samooceny na postawę społeczną nauczyciela*. „*Życie Szkoły*” 1981 nr 1, s. 23–28; K. Doroszevska: *Wpływ samooceny nauczyciela na ocenianie uczniów*. (praca doktorska). Warszawa 1982; S. Bartel: *Związek między niektórymi czynnikami osobowościowymi a identyfikacją zawodową nauczyciela*. „*Kwartalnik Pedagogiczny*” 1983 nr 1, s. 133–148; Zb. Zaborowski: *Czynniki osobowości wpływające na postawy nauczycieli wobec uczniów*. „*Ruch Pedagogiczny*” 1976 nr 6, s. 749–754; tenże: *Psychologiczne problemy pracy nauczyciela*. Warszawa 1986, 142 s.; S. Koczoń-Zurek: *op. cit.*, s. 51–63.